

ЧЕСЬКІ ЗЕМЛІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті висвітлюються соціально-економічні зміни в Чеських землях на початку ХХ століття. Наголошено, що завдяки розвитку промисловості та сільського господарства на основі використання досягнень науково-технічного прогресу і власного досвіду, цей регіон перетворився у найбільш розвинуту частину Австро-Угорщини. Відображено політичне життя чеського населення, діяльність політичних партій та міжнаціональні відносини. Доведено, що чехи формували передумови для створення власної держави.

Ключові слова: Чеські землі, промисловість, сільське господарство, політичні партії, міжнаціональні відносини.

Початок ХХ ст. є важливим етапом в історії Чеських земель, які з 1867 р., коли Австрійська імперія була перетворена на дуалістичну Австро-Угорську державу, ввійшли до її австрійської частини Ціслейтанії зі столицею у Відні. Як і іншим королівствам та землям, що були у складі Габсбурзької монархії, Чеським землям було надано право мати власний ландтаг (сейм). Проте йому Конституцією дозволялося лише розробляти земельні статuti, займатися освітніми проблемами, будівництвом місцевих шляхів сполучення тощо [2, с.419].

Перебуваючи у складі Австро-Угорщини, чехи проявляли політичну активність, формували передумови для створення власної держави. Набутий державотворчий досвід у цій сфері викликає інтерес у сучасних дослідників.

Створенню Чехословацької держави значною мірою сприяли соціально-економічні та політичні зміни в Чеських землях. Вони здійснилися під впливом промислової революції, яка завершилася тут у ХІХ ст. Чеські землі з Нижньою Австрією перетворилися на найбільш розвинуту частину країни, а їхнє населення завдяки технічним вдосконаленням та інтенсифікації виробництва забезпечувало майже половину національного доходу Ціслейтанії [8, с.16].

Особлива увага тут надавалася розвитку важкої індустрії. Концерн “Шкода” (у Пльзені) став потужним центром із випуску машин і зброї. Значними осередками машинобудування були також Прага і Брно. У Вітвіцах і Празі зосереджувалися великі металургійні підприємства. Північночеські вугільні шахти забезпечували країну вугіллям [4, с.253]. У Чеських землях розвивались електротехнічна та хімічна галузі промисловості. На початку ХХ ст. вони забезпечували 90% видобутку кам'яного і 83% – бурого вугілля, а також 42% видобутку залізної руди і 60% виробництва чавуну в імперії [1, с.166]. Тут споруджувалися нові залізничні шляхи та телеграфні лінії [8, с.18].

У Чеських землях також інтенсивно розвивалася легка промисловість. На початку ХХ ст. попитом користувалися керамічні та скляні вироби, а також кришталі. Добре було налагоджено виготовлення лляного полотна та тканин. У харчовій промисловості особлива увага надавалася цукроварінню та виробництву пива. У 1913 р. частка Чеських земель у промисловому розвитку імперії складала понад 60% [7, с.18]. У промисловості було зайнято 35,2% всього самодіяльного населення цієї території [9, с.15–16].

Завдяки інтенсифікації і спеціалізації розвивалося сільськогосподарське виробництво. У Чеських землях вирощувалися зернові культури, картопля, цукровий буряк, хмель. Тут значно зросла питома вага технічних культур, що обумовлювалося виробничими потребами. На початку ХХ ст. підвищився рівень механізації сільськогосподарського виробництва. Для обробітку землі селяни використовували знаряддя, виготовлені на вітчизняних і зарубіжних машинобудівних заводах. Цьому активно сприяли товариства для спільного використання сучасних сільськогосподарських машин [8, с.18–21]. Механізація та сприятливі кліматичні умови стимулювали підвищення врожайності зернових і технічних культур. У 1905 р., зокрема, Чеські землі дали 39% пшениці, 44% жита, 59% ячменю, 93% цукрового буряку щодо загальної кількості цієї продукції Ціслейтанії [1, с.171]. Урожайність зернових у передвоєнні роки більш ніж у півтори рази перевищувала середній рівень по країні [9, с.16].

У Чеських землях посилювалися монополізація та концентрація промисловості. Це, передусім, проявилось в гірничо-видобувній та металургійній галузях, а також у пивоварній, спиртовій та скляній. Чесько-моравські машинобудівні заводи і заводи концерну “Шкода” об’єднали значну частину малих підприємств. У 1901 р. був створений австрійський картель цементних заводів, до складу якого увійшли 3 чеські підприємства. У 1903 р. в окремий картель було об’єднано 5 заводів, які виробляли листове скло, а в 1907 р. створено картель машинобудівних заводів [5, с.69].

Індустріальний розвиток стимулював зростання чеського банківського капіталу. З 1900 по 1913 р. акціонерний капітал чеських банків збільшився у 7 разів [4, с.253]. Зросла чисельність вітчизняних власників-акціонерів. Чеський капітал проникав у важливі галузі економіки. Він вивозився в Галичину, Словенію, Словаччину, Хорватію, а також за кордон – в Болгарію, Сербію, Румунію і Росію. Прага стала важливим фінансовим центром Австро-Угорщини [4, с.253-254]. Однак у промисловості Чеських земель чеський капітал становив лише до 25%, оскільки йому складав конкуренцію австро-німецький капітал [8, с.18]. Саме віденським банкам належали вирішальні позиції в економіці Чеських земель [9, с.17].

Індустріальний розвиток вплинув на зміни соціальної структури суспільства. Станом на 1900 р. населення Чеських земель становило близько 9,4 млн осіб [8, с.20]. Найбільші етнічні групи складали чехи та німці. Вони займали основні позиції в економіці і боролися за посилення на неї свого впливу. Чехи і німці перебували в політичному протистоянні. На початку ХХ ст. в Чеських землях зросла кількість робітників завдяки масовій міграції сільського населення у промислові центри. Разом із цим виникали нові великі міста та збільшувалася чисельність їх мешканців [8, с.20].

Перехід від екстенсивних до інтенсивних форм виробництва вимагав вдосконалення підготовки виробничих кадрів та стимулював підвищення освітнього і кваліфікаційного рівня робітників та інженерно-технічних працівників. Цьому сприяло відкриття нових початкових (народних) та середніх шкіл, а також середніх професійних навчальних закладів, більшість із яких були чеськими. На початку ХХ ст. 96% дітей шкільного віку були охоплені неповною середньою освітою. Практично все доросле населення Чеських земель було письменним [10, с.519]. Ще наприкінці ХІХ ст. у Празі створено Вищу художньо-промислову школу, у Брно – Вищу технічну школу, які, поряд з Празьким університетом, готували спеціалістів високої кваліфікації. У 1890 р. створено Чеську академію наук і мистецтв [8, с.21–22]. Відкриття середніх спеціальних та вищих навчальних закладів сприяло забезпеченню Чеських земель кваліфікованими спеціалістами.

У Австро-Угорській імперії більше половини населення становили національні меншини [4, с.259]. У Чеських землях у двох найбільших етнічних групах нараховувалося близько 7 млн чехів та 3 млн німців [8, с.18]. Центральна влада не надала обіцяної автономії королівствам і землям, які ввійшли до її складу. У імперії не виконувалися положення основного закону про рівноправність народів та захист національних мов. Нерівноправність існувала також у виборчій системі. У Чеських землях один депутат до австрійського парламенту обирався від 40 тис. німців і 90 тис. чехів [2, с.419].

Чеське населення висловлювало незадоволення таким становищем. Його прогресивні діячі вимагали надання автономії для Чеських земель, здійснення виборчої реформи, захищали чеську культуру та мову. Протестуючи проти австрійського поневолення, чехи емігрували за кордон. Вони, зокрема, переселилися в Україну – Волинську, Київську, Подільську, Херсонську та Катеринославську губернії. В Україні на початку Першої світової війни проживало близько 50 тис. чехів [6, с.146–150]. Тільки на Волині і Поділлі було 108 чеських і змішаних українсько-чеських поселень [6, с.146–150].

У Чеських землях посилювалася громадська активність населення, активізували свою діяльність політичні партії. Однією з них була Національна партія вільнодумців (НПВ), яка об’єднала молодочехів. У 1901 р. її очолив Карел Крамарж (1860–1937). Домагаючись чеського історичного державного права, НПВ боролася за поліпшення економічного, політичного

та культурного становища чеського народу, надання Чеським землям автономії у складі Австро-Угорщини, вимагала права використовувати чеську мову в адміністративних і судових органах та в системі народної освіти.

Чинячи опір існуючій владі, молодочехи активно працювали у парламенті та органах виконавчої влади. Вони домагалися реформи виборчого закону, введення загального і рівного виборчого права. Молодочехи також вимагали підтримки великої промисловості, збільшення експорту, будівництва залізничних доріг. НПВ на початку XX ст. була найвпливовішою серед політичних партій Чеських земель [8, с.22–25; 7, с.38–39].

Активну політичну діяльність проводили чеські соціал-демократи, які у 1893 р. об'єдналися в самостійну Чехословацьку соціал-демократичну робітничу партію (ЧСДРП). Відстоюючи передусім інтереси робітників, вона домагалася демократизації країни, запровадження загального виборчого права. У 1907 р. чеські соціал-демократи перемогли на парламентських виборах. ЧСДРП стала впливовою політичною партією [10, с.519; 8, с.25–26].

Створені наприкінці XIX ст. Чеська радикально-прогресистська партія та Радикальна державно-правова партія у 1908 р. об'єдналися у Чеську державно-правову прогресистську партію. До її складу ввійшли інтелігенція, студенти та молоді робітники. Ця партія своєю метою ставила досягти чеської державної самостійності, політичної демократизації та здійснення соціальних реформ. Одним з провідних її лідерів був А.Гайн [8, с.26; 2, с.427].

Наприкінці XIX ст. сформувалася Чеська національно-соціальна партія, яку очолив Вацлав Ярослав Клофач (1868–1942). Її ідейною основою був національний соціалізм. Ця партія виступала за самовизначення, державну самостійність та економічну незалежність Чеських земель. Крім робітників до Чеської національно-соціальної партії входили ремісники, дрібні торговці, службовці. Вона видавала газету “Чеське слово” [8, с.26; 2, с.427–428].

У 1899 р. в Чехії засновано незалежну Чеську аграрну партію, лідером якої був Антонін Швегла (1873–1932). Вона, намагаючись вплинути на всіх селян, закликала згуртуватися під гаслом “Село – одна сім'я” [7, с.28]. Об'єднавшись у 1905 р. з моравськими аграріями, ця партія була перейменована в Чехословацьку аграрну партію [8, с.26–27]. Вона підтримувала створення кооперативних підприємств по переробці сільськогосподарської продукції і об'єднань по її збуту, домагалася збільшення державних субсидій на розвиток сільського господарства та застосування в ньому прогресивної технології і техніки. Чехословацька аграрна партія також домагалася повної автономії Чеських земель на основі “чеського державного права”, наголошувала на необхідності забезпечення рівноправності мов [4, с.263].

У 1900 р. за активної участі професора філософії Карлового університету в Празі Томаша Гарріга Масарика (1850–1937) було засновано Чеську народну партію (реалістичну). У 1906 р. на її основі за участю прогресистів було створено Чеську партію прогресивну. Вона пропонувала здійснити демократизацію австро-угорського суспільства, ввести у монархії загальне виборче право. Домагаючись національно-територіальної автономії, прогресисти приділяли значну увагу спрямуванню діяльності партії на культурне і духовне самовдосконалення чеської нації, вважали необхідним реформувати самоврядування, перебудувати суспільство у тісному зв'язку з науково-технічними досягненнями [3, с.323; 8, с.27; 2, с.428].

На початку XX ст. в Чеських землях існували і інші політичні партії. У 1900 р. було створено Чеську національну раду для узгодження їх діяльності [10, с.521]. Усі партії впливали на населення через особисті контакти та друковані органи. Це сприяло обранню у рейхсрат та місцеві сейми депутатів, які захищали його інтереси.

Важливим засобом забезпечення представництва різних верств населення у рейхсраті та сеймах політичні партії вважали боротьбу за введення загального виборчого права. У Ціслейтанії вона посилилася під впливом російської революції 1905–1907 рр. 10 жовтня 1905 р. у Празі майже на всіх фабриках, заводах та установах відбувся одноденний страйк, у якому взяло участь близько 100 тис. осіб. Вони вимагали надання загального виборчого права, восьмигодинного робочого дня та зниження податків. 17 жовтня в Брно у маніфестації під такими гаслами взяло участь понад 50 тис. осіб [1, с.194–195]. Схожі виступи відбулися в Кладно, Моравській Оставі, Пльзені та інших містах [2, с.428].

Особливо населення Австро-Угорщини вимагало демократизації виборчого права. Це змусило її владу прийняти у січні 1907 р. закон про загальне виборче право і призначити на його основі на травень 1907 р. вибори в австрійський рейхсрат. Однак це право надавалося лише чоловікам, яким виповнилося 24 роки та які проживали в одній місцевості не менше одного року. Жінки і військовослужбовці права голосу не отримали [1, с.202–203; 2, с.429].

Встановлений законом поділ виборчих округів за національним принципом призвів до нерівномірного обрання депутатів національними меншинами. Австрійці і німці могли обирати одного депутата від 40 тис. населення, поляки – від 52 тис., хорвати – від 54,7 тис., чехи – від 55 тис., а українці – лише від 102 тис. осіб [1, с.203].

У травні 1907 р. на виборах у рейхсрат аграрії здобули 28 мандатів, молодочехи – 18, католики Чехії та Моравії – 17. Чеські депутати об'єдналися у парламенті в Чеський Клуб, що сприяло їх спільному захисту населення [2, с.429].

Напередодні Першої світової війни на Чеських землях досить складними були міжнаціональні взаємини. Особливо загострювалися протистояння між німцями та чехами. Зокрема, влітку 1908 р. німецькі політичні діячі вважали проведення в Празі виставки та слов'янського з'їзду виявом панславізму. У відповідь на ці події німецькі депутати паралізували діяльність Чеського сейму. Призупинення владою роботи сейму з цього приводу спонукало вихід чехів-міністрів з його складу та призвело до парламентської кризи [2, с.429]. У грудні 1908 р. через протистояння між німцями і чехами було запроваджено надзвичайний стан [2, с.429–430].

Загострювалися протистояння між німцями і чехами через “мовну проблему”. У вересні 1911 р. У Чеському сеймі німецькі депутати шляхом обструкції виступили проти обговорення питання щодо визнання чеської мови офіційною для Праги і провінційних установ Чеських земель. У Відні, де проживали десятки тисяч чехів, магістрат закрити чеську школу ім. Я.Коменського. Це ускладнювало становище чехів у Ціслеїтанії [1, с.209].

Марною спробою розв'язати “мовну проблему” був опублікований урядом проект закону про мову, згідно з яким офіційною мала бути мова, якою розмовляла більшість населення. Чехи були незадоволені порушенням рівноправ'я мов там, де вони складали меншість. До того ж німці пропонували використовувати лише німецьку мову навіть в тих округах, де чехів налічувалося понад 35%. У зв'язку з німецько-чеським протистоянням у рейхсраті при обговоренні “мовного питання” у березні 1914 р. він був розпущений [1, с.209–210]. Водночас напруга між чехами і німцями напередодні Першої світової війни сприяла посиленню співробітництва між чехами і словаками та підготовці до створення чехословацької держави.

1. История Чехословакии : в 3 т. Т. 2 / под ред. С. А. Никитина, М. А. Полтавского, Г. Э. Санчука, П. Н. Третьякова. – М., 1959. – 359 с.
2. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.) : курс лекцій / за ред. док. іст. наук, проф. В. І. Ярового. – К., 2001. – 632 с.
3. Історія Центрально-Східної Європи : посіб. для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / за ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2001. – 660 с.
4. Краткая история Чехословакии. С древних времен до наших дней / отв. ред. А. Х. Клеванский, В. В. Марьяна, И. И. Поп. – М. : Наука, 1988. – 776 с.
5. Коротка історія Чехії і Словаччини / за ред. проф. П. С. Федорчака. – Івано-Франківськ, 1995. – 170 с.
6. Ковба Ж. М. Побут і культура чеських переселенців на Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. / Ж. М. Ковба // Українське слов'янознавство. Історія зарубіжних слов'ян. – 1971. – Вип. 4. – С. 146–150.
7. Ненашева З. С. Идеино-политическая борьба в Чехии и Словакии в начале XX в. Чехи, словаки и неославизм. 1898–1914 / З. С. Ненашева. – М., 1984. – 240 с.
8. Чехия и Словакия в XX веке : Очерки истории : в 2 кн. / отв. ред. В. В. Марьяна. – М., 2005. – Кн. 1. – 453 с.

9. Шмераль Я. Б. Образование Чехословацкой республики в 1918 году / Я. Б. Шмераль. – М., 1967. – 339 с.
10. Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. XX століття : підруч. для вищих навч. закл. / В. Яровий. – К., 2005. – 816 с.

В статье анализируются социально-экономические изменения в Чешских землях в начале XX века. Подчеркивается, что благодаря развитию промышленности и сельского хозяйства на основе использования достижений научно-технического прогресса и собственного опыта, этот регион превратился в наиболее развитую часть Австро-Венгрии. Отражено политическую жизнь чешского населения, деятельность политических партий и межнациональные отношения. Доведено, что чехи формировали предисловия для создания собственного государства.

Ключевые слова: Чешские земли, промышленность, сельское хозяйство, политические партии, межнациональные отношения.

This article analyses socio-economic changes on Check lands at the beginning of 20th century. Due to development of industries and agriculture and through using achievements of own experiences and scientific and technical progresses, this region became the most developed region of Austrian-Hungarian region. The article deals with political life of the Check population, political parties and international affairs. It has been proven, that Check people were forming the grounds for creating their own country.

Keywords: Check lands, industry, agriculture, political parties, international affairs.

УДК 94 (439): 94(47 +57) “1944”
ББК 63.3 (4 Угор)

Іван Пендзей

БОЙОВІ ДІЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УГОРЩИНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ І ЗВІЛЬНЕННЯ ЇЇ ЗЕМЕЛЬ ВІД ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (23 ВЕРЕСНЯ – ЛИСТОПАД 1944 р.)

У статті на основі спеціальної літератури, присвяченої “визвольній місії” Червоної армії у Південно-Східній і Центральній Європі, проаналізовано боротьбу радянських військ проти армій німецько-угорського фашизму на території Угорщини; з’ясовано причини невдач Червоної армії на початку Будапештської операції, виокремлена роль Й.В.Сталіна у вимушеному переході радянських військ до оборони.

Ключові слова: Червона армія, 23 вересня 1944р., 2-й Український фронт, 3-й Український фронт, Дебреценська, Будапештська наступальні операції, причини невдач радянських військ під Будапештом, Й.В.Сталін.

23 вересня 1944 р. – особлива дата в історії Угорщини. У цей день Червона армія, переслідуючи гітлерівські війська, вступила на її територію у районі Дьюла Макао. Вигнанням фашистів із Батона війська 2-го Українського фронту при підтримці угорських антифашистських сил розпочали здійснення своєї визвольної місії в Угорщині [5, с. 435]. Вирішальне значення у визволенні Угорщини мав так званий “девятый удар” 1944 р., який настав після звільнення Румунії і Болгарії, метою якого, писав Сталін, було “Вивести Угорщину із війни і повернути її проти Німеччини” [7, с.77] – розгромити фашистські армії, позбавити гітлерівську Німеччину її “останнього сателіта”. 26 вересня Червона армія зайняла невеликий провінційний Мако у Південній Угорщині, який був першим угорським містом звільненим радянськими військами.

Угорщину визволяли війська 2-го і 3-го Українських фронтів за безпосередньої підтримки 4-го Українського фронту. Для розгрому великого угруповання фашистських військ на території Угорщини радянське командування спочатку націлило 2-й Український фронт, у складі якого знаходились і румунські війська. Дещо пізніше на територію Угорщини уступили війська 3-го Українського фронту, до складу якого уходили також болгарські частини. Дії 2-го Українського фронту з півночі забезпечувались